

*Dr Srđan Šarkić, redovni profesor
Pravnog fakulteta u Novom Sadu*

PRAVNI POLOŽAJ VLASTELE U SREDNJOVEKOVNOJ SRBIJI¹

Sažetak: *U radu se ispituje pravni položaj vlastele – povlašćenog staleža u srednjovekovnoj Srbiji. Najpre se raspravlja o poreklu naziva vlatelin i o tome koji su se još izrazi koristili za vladajući sloj srpskog stanovništva. Zatim se govori o statusu vlastele i njenom odnosu prema vladaru. Najveći deo rada razmatra o raznim kriterijumima po kojima se vlastela delila: crkvena i svetovna, velika vlastela, mala vlastela i vlasteličići, baštinici i pronijari.*

Ključne reči: *Vlastelin, boljar, arhont, velika vlastela, mala vlastela, vlasteličići, pronijari, baštinici, povelje, hrisovulje, ugovori sa Dubrovnikom, Dušanov zakonik.*

Proučavanje srednjovekovnih srpskih pravnih spomenika jasno nam pokazuje da su u srednjovekovnoj Srbiji, još od kraja XII veka, živele različite kategorije stanovništva, čiji pravni položaj nije bio jednak. Ta činjenica može se videti već u Hilendarskoj povelji monaha Simeona (Stefana Nemanje) iz 1198. godine u kojoj čitamo: **И акє кѣто ѿдѣ манастирскихъ лоуди бежи или Влахъ подѣ велига жоупана или код инога кога, да се вракаю ѿпѣть; ако ли ѿдѣ жоупанихъ лоуди приходе оу манастирскє лоуди, да се вракаю опѣть.**² То

¹ Rad je posvećen projektu *Pravo Srbije u evropskoj perspektivi* br. 149042 koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

² V. Ćorović, *Spisi svetog Save*, Beograd – Sremski Karlovci 1928, str. 3. U današnjoj jezičkoj verziji, ovaj odlomak glasi: *I ako ko od manastirskih ljudi ili Vlaha pobjegne pod velikoga župana ili kod koga drugog, da se opet vraćaju; ako li od županovih ljudi dođu u manastirske ljude, da se opet vraćaju.* Sveti Sava, *Sabrani spisi, Stara srpska*

znači da su seljaci u ovo vreme već bili izgubili slobodu kretanja i da su pripadali ili Crkvi, ili velikom županu (vladaru) ili nekom drugom, odnosno vlasteli. U zlatopečatnoj povelji (hrisovulji) kralja Stefana Prvovenčanog manastiru Žiča (1220), vladar pravi jasnu razliku između *vlastele* i *ubogih ljudi* (siromašnih) i propisuje različite kazne za ista krivična dela u zavisnosti od nečijeg porekla (*protivu rodu*) i dostojanstva (*protivu sanu*). Čak i u okviru povlašćenog sloja povelja pravi razliku između *vlastele* i *vojnika* (verovatno sitno, vojničko plemstvo).³ *Ubogi ljudi* podeljeni su na *popove*, *Vlahe* (zavisne stočare) i kmetove, koji se u Srbiji u početku nazivaju jednostavno *ljudi*.⁴

Gorenavedeni odlomci ne ostavljaju nas u sumnji da su u trinaestovekovnoj Srbiji živele različite društvene grupe sa nejednakim pravnim položajem. U četrnaestom veku, posebno posle proglašenja Dušanovog Zakonika, socijalne razlike između staleža su se još više uvećale, tako da možemo govoriti o četiri nejednake kategorije stanovništva: 1) povlašćeni sloj, najčešće nazivan *vlastela*; 2) zavisno seosko stanovništvo, najčešće nazivano *sebri*; 3) *gradsko stanovništvo* sa ograničenom autonomijom, i 4) *stranci*. U ovom radu nastojaćemo da ispitamo pravni položaj vladajućeg sloja – *vlastele*.

1. Naziv

Izraz *vlastela* koristio se da označi povlašćen stalež u srednjovekovnoj Srbiji. Prema mišljenju većine istraživača srednjovekovnog srpskog prava izraz je izveden iz reči *vlast*; dakle *vlastela* bi bili oni koji imaju vlast nad ostalim kategorijama stanovništva.⁵ Reč se po prvi put sreće u *Zakonopravilu (Nomokanonu) Svetoga Save* (1220), gde se grčki izraz **ἄρχοντας** prevodi srpskim rečima *vlastel*, *boljar* i *knez*.⁶ U Žičkoj hrisovulji (1220) povlašćeni stalež se naziva *vlastela*, dok se svi ostali smatra-

---

književnost, knjiga druga, današnja jezička verzija Lazar Mirković i Dimitrije Bogdanović, Beograd 1986, str. 33.

³ A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, (u daljem tekstu *Odabrani spomenici*), Beograd 1926, str. 23: **аще боудеть оть властель или оть воиникъ...**

⁴ *Odabrani spomenici*, str. 20-23.

⁵ Videti V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik* (u daljem tekstu *Prinosi*), Zagreb 1908-1922 (reprint 1975), str. 1587-1588. Cf. K. Jireček – J. Radonjić, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, str. 59. Videti i E. P. Naumov, *Gospodstvuojuiü klass i gosudarstvennaja vlast' v Serbii XIII-XV vv.*, Moskva 1975, kao i članak *Vlastela* (R. Mihaljčić) u *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999, str. 87-89.

⁶ N. Radojčić, *Vlastel u Zakonu gradskom Nomokanona sv. Save*, *Glas Srpske Akademije Nauka, CXCI, odeljenje društvenih nauka 96*, Beograd 1949, str. 1-14. U trinaestom veku **ἄρχοντες** su u Vizantiji bili visoki činovnici, koji su se nazivali i **μεγιστάνες** (velikaši) i **δυνατοί** (moćnici).

ju nižima (članovi 18, 19, 27 i 28 hrisovulje).⁷ Izraz je postao opšte prihvaćen u prvoj polovini trinaestog veka. Sveti Sava, na primer, u povelji manastiru Svetog Nikole Vranjinskog (1223) govori *o ostaloj vlasteli* (**от прочихъ властель**). Pet godina kasnije (1242), kralj Vladislav, u povelji dodeljenoj istom manastiru, pominje *mog vlastelina* (**мои властелинь**).⁸ U pravnim spomenicima nastalim posle pomenutih dokumenata, isti izraz se i dalje spominje, tako da slobodno možemo reći da je u trinaestom veku bio konačno prihvaćen.

U nekim srpskim pravnim spomenicima koristi se za vlastelu i naziv *boljar*, koji je u Srbiju stigao iz Bugarske, a koji je u Bugarskoj i posebno u Rusiji, označavao viši, privilegovani stalež. Izvorno, reč označava nekog ko je bolji (*miliores, optimatum unus*),⁹ i češće se sreće u književnim tekstovima nego u pravnim spomenicima. Ipak, u ugovoru kralja Radoslava sa Dubrovnikom od 4. februara 1234. godine pominju se *moji kraljevski boljari* (**боларь королевства ми**).¹⁰ Izraz se može naći i u povelji kralja Dušana manastiru Hilandaru (februar 1340) i u popisu dobara manastira Svete Bogorodice u Tetovu (1346).¹¹ Ali, povelja kralja Milutina manastiru Svetog Stefana u Banjskoj (član 70) i povelja kralja Stefana Dečanskog manastiru Dečani (član 39), govore o boljarima kao o grupi manastirskih zavisnih seljaka (*meropaha*).¹² Bilo kako bilo, izraz *boljari*, retko se koristi u poređenju sa terminom *vlastela*.

Za razliku od srpskih izvora, u spisima vizantijskih istoričara može se naći čitav niz različitih izraza koji se koriste za označavanje srpske vlastele. Konstantin Jireček je upozorio da car i istoričar Jovan Kantakuzin najmoćniju vlastelu u savetu (**βουλή**) kralja Dušana¹³ naziva **τοὺς ἐν**

⁷ *Odabrani spomenici*, str. 21-23.

⁸ S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka* (u daljem tekstu *Zakonski spomenici*), Beograd 1912, str. 577 i 578.

⁹ V. Mažuranić, *Prinosi*, p. 78. O boljarima videti S. Novaković, „Baština“ i „boljar“ u *jugoslovenskoj terminologiji srednjeg veka*, *Glasnik Srpske Kraljevske Akademije* 92 (1913), str. 248-255 i članak *Boljar* (R. Mihaljčić) u *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999, str. 56.

¹⁰ *Odabrani spomenici*, str. 27. *Moji boljari* spominju se i u ugovoru bosanskog bana Mateja Ninoslava sa Dubrovnikom od 22. marta 1240 (**а придохъ си съ моими боларими**). Videti LJ. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, Dubrovnik i susedi njegovi*, Beograd – Sr. Karlovci 1929, str. 7.

¹¹ *Odabrani spomenici*, str. 124 i 130.

¹² *Zakonski spomenici*, str. 627 i 651.

¹³ Za kraljev savet Jovan Kantakuzin upotrebljava termin **βουλή** (*bule* ili *vuli*, prema srednjovekovnom i savremenom izgovoru, što se u nas prevodi kao *veće*), preuzet iz antičke istorije. *Bule* je u staroj Atini bilo izvršni organ *eklezije* (narodne skupštine), nastao u vreme Solonove reforme (oko 570. pne), kada se sastojao od 400 članova. Nakon Klisenove reforme (509. pne) broj *buleuta* (većnika) povećan je na 500.

τέλει καὶ μεγάλη δυνάμενους ili τῶν ἐν τέλει τοῦς δυνατωτάτους. Jireček dalje konstatuje da se u grčkim izvorima vlastela nazivaju moćni (**δυνατοί**), velikoplemeniti (**μεγαλώνομοι**), velikoslavni i blagородni.¹⁴ Još veću pažnju na bogatstvo Kantakuzinovih naziva za pripadnike vladajućeg sloja u srednjovekovnoj Srbiji, obratio je Nikola Radojčić, ukazujući na sledeće izraze: **εὐπατρίδαι**,¹⁵ **ἀριστοί**,¹⁶ **τῶν πραγμάτων ἄρχοντες**,¹⁷ **δυνατοί**,¹⁸ **ἐπιφανεῖς**,¹⁹ **ἐν εὐγενείᾳ λαμπρυνόμενοι**,²⁰ **συγκλητικοί**.²¹ Ipak, najčešći naziv je **οἱ ἐν τέλει**.²² „Takvo obilje varijanti u nazivima za vlastelu u srpskoj državi potiče iz velikog izražajnog bogatstva grčkog jezika i želje klasično obrazovanog Jovana Kantakuzina da svoje izlaganje obogati stilskom raznovrsnošću.”²³

2. Položaj u društvu

Visoki položaj i ugled vlastele u srednjovekovnom srpskom društvu, može se sagledati iz čitavog niza pravnih spomenika u kojima vladar spominje vlastelu neposredno uz članove svoje porodice. Tako na primer, kralj Vladislav u povelji manastiru Svete Bogorodice Bistričke u Polimlju (1234-43), između ostalog kaže: ...**да никтоже не имать власти никоіеже надъ сими даними цръкви сиіси, ни моја братија, ни братоучедіс, ни ини мои родъ, ни мои властеле...**²⁴ U povelji kojom kralj Stefan Uroš Milutin potvrđuje poklon svoga oca, kralja Uroša, Hilandaru (oko 1300), čitamo: **И властелинь кто любо, и одь соуродьникъ моихъ ако оулезс тамо и забавить что, да плати**

¹⁴ Jireček – Radonjić, *Istorija Srba II*, str. 60.

¹⁵ *Eupatridi*, doslovno *rođeni od plemenitih očeva, plemeniti, plemići*. Izraz koji se koristio u staroj Atini za povlašćeni sloj, do Solonovih reformi (594. pne).

¹⁶ Doslovno *boljari, najodličniji*. Grčki **ἀριστος** = najbolji, superlativ od **ἀγαθος** = dobar.

¹⁷ Doslovno *upravni činovnici (arhonti), dostojanstvenici koji upravljaju*. Izraz *arhont*, vodi takođe poreklo iz stare Atine. Kolegija od 9 arhonata obavljala je najviše upravne poslove od ukidanja kraljevstva (683. pne) do Klistenove reforme (509. pne). O značenju izraza *arhont* u Vizantiji videti napomenu 6.

¹⁸ Doslovno *moćnici, silnici*. Grčki **δύναμις** = sila, moć, snaga.

¹⁹ Doslovno *odlični, slavni, ugledni*.

²⁰ Doslovno *u plemenitosti najsajjniji (najodličniji)*.

²¹ Doslovno *senatori*. Grčki termin **σύγκλητος** (*sinklit*), najčešće se koristi kao prevod latinskog izraza *senatus* (senat).

²² Doslovno *savršeni*, ali u prenosnom značenju *vlastela*. Videti N. Radojčić, *Srpski državni sabori u srednjem veku*, Beograd 1940, str. 293-294.

²³ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom VI*, Beograd 1986, str. 387-388, napomena 102 (komentar B. Ferjančića uz vesti Jovana Kantakuzina).

²⁴ *Zakonski spomenici*, str. 591.

кралєвьствоу ми .ви. волии.²⁵ U ugovoru kralja Dušana sa Dubrovnikom (oko 1334), između ostalog stoji: **...да имь не оузмє ништа кралєвьство ми безь коупа, ни кнєзь кралєвьства ми, ни ки властєлинь оу земли кралєвьства ми да не оузмє ништа безь коупа.**²⁶ Kralj, dakle, propisuje da ni on sam, ni bilo koji njegov rođak ili vlastelin, ne sme Dubrovčanima bilo šta uzeti, ukoliko to nije pribavio kupoprodajnim ugovorom (*da ne uzme ništa bez kupa*).

Vlastela se u dokumentima pominje i uz dvorske dostojanstvenike. Tako na primer u povelji kralja Vladislava manastiru Svetog Nikole Vranjinskog (1242), kralj izričito naređuje da manastirsku zemlju ne sme da uzurpira ni *moj vlastelin, ni moji vladalci*.²⁷ Istu formulu ponavlja i kralj Dušan (*ni vlastelin, ni vladalc, kraljevstva mi*) u ugovoru sa Dubrovnikom od 1332. godine.²⁸ Slično čitamo i u povelji kraljice Jelene Anžijske (oko 1280) manastiru Svetog Nikole Vranjinskog: **А оть властєль великихь или малихь и владоуштихь прочихь...**²⁹ Potvrđujući povlastice dubrovačkim trgovcima, car Uroš u ugovoru od 10. januara 1356, kaže da će Dubrovčani biti pošteđeni bilo kakvih uznemiravanja, bilo da ona dolaze **одь коєга властєлина царьства ми**, ili pak **оть инога кога владоуштаго оу земли царьства ми**.³⁰

3. Odnosi vlastele i vladara

Iako je vladar bio najmoćnija ličnost u srednjovekovnoj Srbiji, on je u dobroj meri bio zavisn od svoje vlastele. Uticaj povlašćenog sloja na vladara povećavao se sa širenjem državne teritorije i uvećanjem vojne, ekonomske i političke moći srednjovekovne Srbije. Tome treba dodati i strane uticaje, pre svega iz Vizantije, ali i iz nekih Zapadnoevropskih država.

Izgleda da krajem dvanaestog veka uticaj vlastele na vladara i nije bio toliko značajan. O tome svedoči Teodosije Hilandarac u *Žitiju Svetog Save* kada kaže da su vlastela bila *blagopokoriva* i *dobroposlušljiva*.

---

²⁵ *Zakonski spomenici*, str. 392, IX. U savremenoj jezičkoj verziji taj odlomak glasi: *I ako bilo koji vlastelin, ili moj srodnik uđe tamo [na manastirsko imanje] i uzme nešto, da plati meni, kralju, dvanaest volova.*

²⁶ *Zakonski spomenici*, str. 167.

²⁷ *Zakonski spomenici*, str. 578: **да не има тоу области ни мон властєлинь, ни мон владальць...** *Vladalci dvora kraljeva*, je u prvoj polovini trinaestog veka bio opšti naziv za dvorske dostojanstvenike.

²⁸ *Zakonski spomenici*, str. 166.

²⁹ *Zakonski spomenici*, str. 579.

³⁰ *Zakonski spomenici*, str. 176.

va.³¹ Kralj Stefan Prvovenčani u *Žitiju Svetog Simeona* (biografiji svoga oca, Stefana Nemanje), priča kako su *jedan od pravovernih vojnika njegovih* [Nemanjinih]³² i *kći jednoga od velmoža njegovih pravovernih* pali na kolena ispred velikog župana.³³ Ali, izgleda da su već početkom trinaestog veka vlastela postala znatno moćnija i samostalnija. Otpočinjući žitije svoga oca (Stefana Nemanje), Prvovenčani kralj pozdravlja svoju vlastelu rečima *prijatelji i braćo moja*.³⁴ Već je rečeno da kralj Vladislav u povelji manastiru Svete Bogorodice Bistričke navodi vlastelu uz članove svoje porodice (videti napred i napomenu 24). Opisujući život kralja Milutina, Arhiepiskop Danilo kaže da je Milutin poštovao i voleo svoju vlastelu kao braću.³⁵ Jovan Kantakuzin priča, da je prilikom posete Dušanovom dvoru video sledeće: *Kod Tribala*³⁶ *se još održava stari običaj da, kada neki njihov plemić (τις τῶν εὐγενεστέρων καὶ μεγάλα δυναμένων) posle dužeg vremena dolazi njihovom vladaru (ἀρχων) i kada treba da ga po prvi put pozdravi, tada obojica silaze sa konja te onaj koji je potčinjeni (δουλεύοντα) najpre poljubi vladara u grudi i zatim u usta, dok pri drugom susretu potčinjeni više ne silazi s konja, nego jašući pozdravlja gospodara (δεσπότην)*.³⁷ Svakako da je ovakav načina pozdravljanja izazivao čuđenje i zgražanje kod Vizantinaca, naviklih na strogi dvorski ceremonijal.

Izgleda da su srpski vladari, prilikom donošenja važnih odluka, obavezno morali da se savetuju sa svojom vlastelom. O tome nam najviše podataka daju vizantijski poslanici koji su posećivali Srbiju, obavljajući važne državne misije. Primera radi, znameniti vizantijski državnik i poli-

---

³¹ Izdanje Đ. Daničića, *Život Svetoga Save. Napisao Domentijan* (Daničić je delo pogrešno pripisao Domentijanu, umesto Teodosiju), Beograd 1860 (reprint priredio Đ. Trifunović, Beograd 1973), str. 36.

³² Pod izrazom *vojnik* misli se na pripadnike sitnog plemstva, koji će se u kasnijim dokumentima nazivati *vlasteličići*.

³³ Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi, današnja jezička verzija LJ: Juhas-Georgijevska, L. Mirković i M. Bašić, Stara srpska književnost, knjiga treća*, Beograd 1988, str. 70 i 71. Originalni tekst izdao je V. Ćorović, *Svetosavski zbornik 2*, Beograd 1938, str. 1-76. Najnovije izdanje, Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi, prevod LJ. Juhas-Georgijevska, izdanje na srpsko-slovenskom T. Jovanović, Srpska književna zadruga, kolo XCII, knjiga 608*, Beograd 1999, str. 15.

³⁴ *Sabrani spisi*, str. 64.

³⁵ Arhiepiskop Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, izdanje Đ. Daničić, Zagreb 1866, str. 96.

³⁶ Kantakuzin najčešće naziva Srbe Tribalima, da bi pokazao svoju učenost. Tribali su inače tračko pleme, koje je u antičkim vremenima (pre dolaska Rimljana) nastanjivalo prostor današnje Srbije. Manir da se savremeni narod naziva imenom plemena koje je u davni nastanjivalo te prostore, vrlo je prisutan kod vizantijskih pisaca.

³⁷ *Vizantijski izvori VI*, prevod i komentar B. Ferjančića.

histor Teodor Metohit,³⁸ koji je u Srbiju putovao pet puta, pregovarajući oko braka princeze Simonide, ćerke cara Andronika II i srpskog kralja Milutina,³⁹ se žali na srpsku vlastelu, koja se suprotstavlja savezu sa Vizantijom, jer su uvek spremni na rat i pljačku.⁴⁰ Svestrano obrazovani Nićifor Grigora⁴¹ u svojoj obimnoj *Vizantijskoj istoriji* piše: ... *kada su tamošnji [srpski] velikaši, vojvode i vojni zapovednici (μεγιστάνες και στρατηγοί και ταξίαρχοι), i svi koji su bili siti očeve duge vladavine,⁴² videli da on [Dušan] takve stvari smeru [tj. pobunu protiv oca], svaki ga je tajno posetio i raspaljivao njegove misli o ustanku. Posle malo dana pridobili su ga na svoju stranu, pobudili da povede rat protiv oca i proglasili ga za samodržavnog kralja Srbije (Κράλην Σερβίας αὐτοκράτορα ἀνηγόρευσαν). U toku više dana, malo po malo, svi su prešli na njegovu stranu, ceo izabrani deo vojske, i bez muke uhvativši oca izručili su ga sinu u uzama. Zatim su ga stavili u tamnicu protiv volje i uz negodovanje sina, koji je ipak ćutao ne mogući se suprotstaviti sili mnoštva, jer se bojao da i njega samog ne zadesi neko zlo. Nije prošlo mnogo dana, a staroga kralja [Stefana Dečanskog] su udavili u tamnici... Njegovom sinu su učvrstili i osigurali vlast...⁴³ Iako je kasnije car Dušan postao „verovatno najmoćniji vladar u Evropi“ (probably the most powerful monarch in Europe),⁴⁴ on je sve vreme ostao pod jakim uticajem svoje vlastele. Prema priči Jovana Kantakuzina, srpska vlastela se, za njegovog boravka u Srbiji, ovako obratila kralju Dušanu: „Mi Kralju [Dušanu], našem gospodaru, stavljamo do znanja da ne pokreće rat pro-*

³⁸ O Teodoru Metohitu videti I. Đurić, *Teodor Metohit, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom VI*, Beograd 1986, str. 63-77.

³⁹ O tim pregovorima Metohit je u Carigrad poslao poverljiv izveštaj, takozvano *Poslaničko slovo (Πρεσβευτικός)*. Spis je preveden na srpski prvi put još 1902. godine *Teodora Metohita poslanica o diplomatskom putu u Srbiju*, preveo M. Apostolović, *Letopis Matice Srpske* 216 (1902), str. 27-58. Novi prevod uz detaljan komentar dao je I. Đurić, *Vizantijski izvori VI*, str. 63-143.

⁴⁰ Pišući o srpskoj vlasteli, Metohit upotrebljava vrlo jake reči, kao što su *zlobnici, zločinci, pljačkaši grobova, zavirljivci, klevetala, bezstidnici, ljudi koji ne poštuju nikog* i slično. Videti *Vizantijski izvori VI*, str. 133-135 (prevod i komentar I. Đurića).

⁴¹ O Nićiforu Grigori videti S. Ćirković, *Nićifor Grigora, Vizantijski izvori VI*, str. 145-153.

⁴² Misli se na vladavinu Stefana Dečanskog (1321-1331), koja uopšte nije bila duga.

⁴³ *Vizantijski izvori VI*, str. 211-212. Videti i napomene 116 i 117 (prevod i komentar S. Ćirkovića). O velikom uticaju srpske vlastele na mladog Dušana, svedoči i Danilov nastavljajući u *Žitiju Stefana Dečanskog (Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih)*, str. 207-212).

⁴⁴ S. Runciman, *Byzantine Civilization*, New York 1994 (originally published in 1933), p. 228.

tiv cara [Jovana Kantakuzina, odnosno Vizantije] *čak ni onda kad bi car bio spreman da mu nanese nepravdu, imajući na umu da kazna božja očekuje ljude koji čine nepravdu. A ako ovaj napadne, neka se suprotstavi svom silom. Ako hoće da poslušna naše savete dobro je, a ako ne, neka sam krene u pohod, zajedno sa vama,*⁴⁵ *nijedan od nas neće se priključiti.*“⁴⁶ *Tako su rekli Tribali i Kralj ih je poslušao i rekao romejskim prebezima: „Videli ste kakav je stav o ratu mojih velikaša. Kad bih ja iz nekih ličnih razmirica sa carem žarko želeo da povedem rat, odustao bih videći da oni misle kako sada misle, a sada ni ja nemam drukčije mišljenje o toj stvari.”*“⁴⁷ Isti autor svedoči kako je kralj Dušan položio zakletvu svom velikašu Hrelji i primio ga u svoju službu.⁴⁸ Srpska vlastela savetuje kralja Dušana da uzme Manojla Kantakuzina (sina cara Jovana) kao taoca, jer samo će na taj način biti siguran da će njegov otac ostati saveznik Srba.⁴⁹ Jovan Kantakuzin je pisao 1343. godine svom političkom protivniku Aleksiju Apokavku (**Ἀπόκαυκος**), prebacujući mu što je pokušavao da srpskog kralja (Dušana) pridobije na svoju stranu. Da bi uspeo u tome, Apokavk je slao dragocene poklone ne samo kralju, već i njegovoj supruzi (**ἡγεμονίδα**), kao i vlasteli koja je okruživala vladara.⁵⁰

Teodor Metohit i Jovan Kantakuzin nas obaveštavaju da je na srpskom dvoru postojao običaj da mnogobrojni mladi plemići (**γεννικὴ νεότης**), svečano odeveni, sačekuju ugledne goste i služe im kao pratnja.⁵¹ Ovim podacima mogli bismo dodati član 51 Dušanovog zakoni-

---

⁴⁵ Srpska vlastela se obraća vizantijskim prebezima, koji nagovaraju Dušana na rat protiv Kantakuzina, svog političkog protivnika.

⁴⁶ Da li ovo znači da je srpska vlastela zapretila kralju Dušanu otkazivanjem vazalne zakletve (takozvani *diffidatio*), ako je ne poslušna? To je teško reći jer se nameće pitanje u kojoj meri Kantakuzinovo kazivanje reflektuje srpsku stvarnost.

⁴⁷ *Vizantijski izvori VI*, str. 331-332, kao i napomena 106 (prevod i komentar S. Ćirkovića).

⁴⁸ *Vizantijski izvori VI*, str. 405, napomena 142 (prevod i komentar B. Ferjančića). Zakletva vladara velikašima je zapadnoevropski uticaj koji je prodro u srednjovekovnu Srbiju. Tako nešto bilo je nepoznato vizantijskom konceptu carske vlasti. Istoričari danas smatraju da ipak treba verovati ovom podatku Jovana Kantakuzina. Poznato je i da je car Dušan novembra 1348. godine izdao povelju na grčkom, manastiru Bogorodice u Likusadi (u Tesaliji), kojom carevom zakletvom osnažuje sve ono što je potvrđeno i darovano, pa se stoga i naziva *zakletvom potvrđeno zlatopečatno slovo carstva mi* (**ὁ παρὼν οὗτος ὀρκωμοτικός χρυσόβουλλος λόγος τῆς βασιλείας μου**). Izdanje A. Solovjev – V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd 1936, str. 158.

⁴⁹ *Vizantijski izvori VI*, str. 407 i napomena 149 (prevod i komentar B. Ferjančića).

⁵⁰ *Vizantijski izvori VI*, str. 251 i napomena 85. Cf. i B. Ferjančić, *Stefan Dušan i srpska vlastela u delu Jovana Kantakuzina*, *Zbornik radova vizantološkog instituta*, 33 (1994), str. 177-194.

⁵¹ *Vizantijski izvori VI*, str. 110 i 390 i napomena 107 (komentar B. Ferjančića).

ka, koji počinje rečima: *I kto preda sina ili brata u dvor...*⁵² Polazeći od ovih podataka, da li možda možemo da zaključimo da je na srpskom dvoru postojala posebna služba pratnje, sačinjena od mladih plemića?⁵³

4. Podela

Vlastela u srednjovekovnoj Srbiji nije bila homogen stalež. Njihovo etničko poreklo, društveni, politički i ekonomski položaj bili su različiti, tako da ih možemo podeliti u nekoliko grupa.

Svi oni koje srpski vladari nazivaju *vlastela kraljevstva* ili *carstva mi* nisu uvek bili obavezno Srbi. Među vlastelom bilo je pripadnika različitih nacija, kao što su Grci (Vizantinci), Nemci, Albanci, Latini,⁵⁴ Vlasi⁵⁵ i drugi. U povelji kraljice Jelene, kojom daruje manastir Svetog Nikole Vranjinskog (1280), između ostalog stoji: **А отъ властель великихъ или малихъ... или є Срѣбинъ, или Латининъ, или Арбанасъ, или Влахъ...**⁵⁶ Član 173 Dušanovog zakonika počinje rečima: *Vlastele i vlasteličići koji gredu u dvor carstva mi, ili Grk, ili Nemas, ili Srbin...*⁵⁷ Sabor sazvan 1355. godine u Krupištu zasedao je **и съ всеми властели срѣбскими и грѣчьскими и поморьскими...**⁵⁸ U povelji cara Dušana dubrovačkog plemiću Maroju Gočetiću od 5. decembra 1355, čitamo sledeće: **нитко одъ властель царства ми, ни Грѣкъ, ни Латининъ...**⁵⁹

Mnogo važnija od podele prema etničkom poreklu bila je podela vlastele prema njihovom društvenom, političkom i ekonomskom položaju. Deo vlastele pripadao je crkvi, dok je velika većina bila svetovni stalež. Polazeći od političke i ekonomske moći, izvori nas obaveštavaju o velikoj vlasteli, maloj vlasteli i vlasteličićima. I najzad, pojedina vlastela

⁵² S. Novaković, *Zakonik Stefana Dušana cara srpskog*, Beograd 1898 (reprint 2004), str. 44 i 178; N. Radojčić, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349 i 1354*, Beograd 1960, str. 52 i 103.

⁵³ T. Taranovski, *Istorija srpskog prava u nemanjičkoj državi, prvi deo Istorija državnog prava*, str. 32 = *Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 12*, Beograd 1996, str. 61 smatra da je *dvorska služba bila u isto vreme i škola, gde je vlasteoska omladina učila i vojnu struku i državne poslove i dobre običaje viteške*.

⁵⁴ Izraz *Latini* koristilo je pravoslavno stanovništvo srednjovekovne Srbije za katolike, pre svega Dubrovčane, ali i za stanovnike primorskih gradova koji su se nalazili u sastavu srpske države (Bar, Kotor, Budva, Ulcinj).

⁵⁵ Vlasi su bili stanovništvo romanskog porekla, ali i zavisni stočari.

⁵⁶ *Zakonski spomenici*, str. 579.

⁵⁷ Novaković, *Zakonik*, str. 135 i 250; Radojčić, *Zakonik*, str. 77-78 i 135.

⁵⁸ *Zakonski spomenici*, str. 429.

⁵⁹ *Zakonski spomenici*, str. 175.

je raspolagala svojim posedom kao punom, privatnom svojinom (baštinom), dok ju je deo vlastele koristio kao proniju. Koristeći pomenute kriterijume, podelićemo vlastelu u srednjovekovnoj Srbiji u tri osnovne grupe: a) crkvena i svetovna vlastela; b) velika vlastela, mala vlastela i vlasteličići, i v) vlastela baštinici i vlastela pronijari.

a) Crkvena i svetovna vlastela – Podelu na crkvenu i svetovnu vlastelu upotrebio je pre svih Nikola Krstić, prvi profesor pravne istorije u Srbiji. U svojim *Razmatranjima o Dušanovom zakoniku* Krstić je napisao da izvori ne pominju takvu podelu, ali je on do nje došao rezonovanjem. Kao kriterijum za pripadnost vlasteoskom staležu on je naveo posebnu povlašćenost. Stoga je Krstić naziv *vlastela* proširio i na najviše crkvene dostojanstvenike, mada izvori pod tim izrazom podrazumevaju samo svetovno plemstvo.⁶⁰ Prema mišljenju Teodora Taranovskog, izraz *vlastela* označava isključivo povlašćeni stalež svetovnog stanovništva. Crkva i sveštenstvo predstavljaju, prema autoru, nešto sasvim drugo, jer su manastiri dobijali zemlju od vladara kao pravna, a ne fizička lica.⁶¹

Iako većina pravnih spomenika pod nazivom *vlastela* podrazumeva povlašćeni stalež svetovnog stanovništva, smatramo da bi se pomenuta podela mogla prihvatiti. Pre svega, celokupno sveštenstvo nije pripadalo vlasteli. Sitni, seoski popovi spadali su u niži stalež (sebre), dok su visoki crkveni dostojanstvenici uživali sve povlastice koje je inače imala vlastela. Pored toga, neki izvori, doduše retki ali ipak postoje, pod izrazom *vlastela* podrazumevaju i svetovno plemstvo i crkvene dostojanstvenike. Najupečatljiviji primer je povelja kralja Milutina katoličkoj crkvi Svete Bogorodice Rtačke od 15. marta 1319. Na kraju povelje se kaže: **И тоу милост сътвори кралевство ми домоу светые Богородице Ретьчьскые, кди приде оу Которь градъ. И тоу быше съ кралевствомъ ми властелс: архиспискоупь барьски Маринь, и казнць Мирославъ, и епискоупь хльмьскы Иоань, и епискоупь зетьскы Михайль, и чельникъ Бранко, дедь Мирославъ, жоупань Владиславъ, пискоупь которьскы Доумоуниа и два сведока Драго и Павль.**⁶² Kao što se iz teksta povelje

---

⁶⁰ N. Krstić, *Razmatranja o Dušanovom Zakoniku*, Glasnik Društva srpske slovesnosti VI (1854), str. 112-121. U novijoj literaturi takvu podelu je prihvatio D. Janković, *Istorija države i prava feudalne Srbije (XII-XV vek)*, Beograd 1957, str. 42 sq. Cf. i S. Šarkić, *Srednjovekovno srpsko pravo*, Novi Sad 1996, str. 24-25.

⁶¹ T. Taranovski, *Istorija srpskog prava I*, str. 12.

⁶² *Zakonski spomenici*, str. 605. T. Taranovski, *nav. delo*, str. 12, je uzeo ovaj podatak u obzir ali je napisao:... *ipak to je samo izuzetak koji ne ukida opšte pravilo, da je vlastela označavala viši svetovni stalež.*

jasno vidi, pod istim nazivom *vlastela* navode se i svetovni i crkveni velikodostojnici, katolici i pravoslavni (*kaznac, čelnik, ded, župan – arhi-episkop, biskup*). Identičan primer može se naći i u popisu imovine manastira Svete Bogorodice u Tetovu (oko 1346), gde se među nabrojanom vlastelom spominje i episkop Kalinik.⁶³ Crkve i manastiri su najčešće dobijali zemlju kao pravna lica, ali u izvorima se mogu naći i izuzeci od tog pravila, odnosno slučajevi kada su sveštenici dobijali imanja od vladara kao fizička lica. Tako na primer kralj Dušan je 19. maja 1343. godine potvrdio starcu (svešteniku) Grigoriju crkvu Svetog Petra u Koriši.⁶⁴ U povelji despota Jovana Uglješe od februara 1369, kojom rešava sudski spor između manastira Zografa u Svetoj Gori i episkopa grada Jerisa (Ἱερισσός, grad u grčkoj Makedoniji), izričito stoji da episkop Jerisa kir David poseduje zemlju kao fizičko lice.⁶⁵ Ipak, najupečatljiviji primer je povelja cara Uroša od 1356 kojom daje crkvu Svetog Nikole Stoškog u baštinu Kirilu, mitropolitu grada Melnika (danas u Bugarskoj). U tekstu se izričito veli da Kiril može slobodno raspolagati crkvom za života, a posle smrti može je zaveštati Crkvi (**да си ієсть вол'нь митрополить Куриль оном'зи цркъвь подписати**) ili pokloniti bilo kome (**а или комоу харизати**).⁶⁶

Vlastela je u srednjovekovnoj Srbiji, kao i u drugim feudalnim državama, imala upravni, sudski i finansijski imunitet na svojim imanjima. Doduše, podaci iz izvora obaveštavaju nas uglavnom o vlastelinstvima koja su pripadala Crkvi, ali možemo predpostaviti da su identičan pravni položaj uživala i imanja svetovne vlastele. U povelji kralja Milutina manastiru Svetog Đorđa, na primer, izričito se kaže da je crkva izuzeta od svih poreza koji su se inače davali kralju. Nijedno svetovno lice nije smelo da sudi bilo kome čoveku koji je pripadao manastiru i ni jedan kraljev činovnik nije smeo da uđe na manastirsko imanje i na njemu sakuplja porez.⁶⁷ Prema članu 42 Dušanovog Zakonika, svetovna vlastela je morala da plaća *soće* i da se odazove na vojni poziv vladaoca.⁶⁸ *Soće*⁶⁹ je sa-

⁶³ *Odabrani spomenici*, str. 129-130.

⁶⁴ *Odabrani spomenici*, str. 125-127.

⁶⁵ A. Solovjev – V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara (Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae)*, Beograd 1936 (*Variorum reprints*, London 1978), str. 268-279 (u daljem tekstu *Grčke povelje*).

⁶⁶ *Zakonski spomenici*, str. 309. Cf. R. Grujić, *Lična vlastelinstva crkvenih predstavnika u XIV i XV veku*, *Glasnik Skopskog Naučnog Društva XIII*, 1934, str. 47-68.

⁶⁷ *Odabrani spomenici*, str. 69-82.

⁶⁸ Novaković, *Zakonik*, str. 38 i 172: *I baštine vse da su svobodne ot vseh rabot i podanak carstva mi, razve da daju soće i vojsku da vojuju po zakonu*.

kupljano od vlastele i sebara, ali je vlastelin morao da doda jedan *perper*⁷⁰ ili *kabao*⁷¹ žita i preda ga caru. To su bile dve osnovne obaveze svetovne vlastele prema vladaru. Pored toga, kada car putuje, vlastela je bila obavezna da organizuje prevoz, što se jasno vidi iz člana 60 Dušanovog Zakonika: *Cara vsak da diže kude kamo grede; grad vsaki do župe, i župa do župe, i paki župa do grada.*⁷² Član 127 Zakonika glasi: *Za grada zidanije. Gde se grad obori ili kula, da ga naprave graždane toga-zi grada i župa što jest predel toga grada.*⁷³ Zadatak vlastelina bio je da nadgleda zidanje. Vanredne pomoći caru (*auxilia, aide fēodale*), bili su dužni, prema članu 128, da daju i vlastela (*velik*) i sebri (*mal*): *Gospodin car kadi ime sina ženiti ili krštenije, i bude mu na potrebu dvor činiti i kuće, da vsak pomaže, mal i velik.*⁷⁴

Crkvena vlastelinstva bila su znatno povlašćenija. To se jasno vidi iz člana 26 Dušanovog Zakonika koji glasi: *Crkvi vse što se obretaju po zemli carstva mi osvobodi carstvo mi ot vseh rabot malih i velikih.*⁷⁵ To znači da crkve i manastiri nisu morali da plaćaju *soće* vladaru,⁷⁶ i da opremaju vojnike za ratovanje.⁷⁷ Sudska nadležnost crkvene vlastele bila je znatno šira od nadležnosti svetovnog plemstva. Crkva je mogla da sudi svim meropsima i otrocima na svom vlastelinstvu, ali je mogla da sudi i svim svetovnim licima u sporovima iz bračnog i naslednog prava.

---

⁶⁹ Videti M. Blagojević, *Soće, osnovni porez srednjovekovne Srbije, Glas Srpske Akademije Nauka i Umetnosti, odeljenje istorijskih nauka, knjiga 11, CCCXC* (2001) str. 1-44.

⁷⁰ Perper je vizantijski zlatni novac koji se koristio i u Srbiji. Naziv potiče od grčkog *πέρπερος* = žežen, ponovo topljen. O srpskom novcu videti članak *Novac* (R. Čuk), u *Leksikon srpskog srednjeg veka*, Beograd 1999, str. 441-444, kao i detaljnu studiju V. Ivaniševića, *Novčarstvo u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 2001.

⁷¹ Ranije se smatralo da jedan kabao iznosi 16 kilograma. Ali, M. Blagojević, *Soće*, dosta ubedljivo dokazuje da je soće iznosilo između 61,5 i 62 kilograma. Videti i S. Ćirković, *Merenje i mere u srednjovekovnoj Srbiji, Radnici, Vojnici, Duhovnici*, Beograd 1997, str. 135-168.

⁷² Novaković, *Zakonik*, str. 50 i 183.

⁷³ Novaković, *Zakonik*, str. 97 i 223.

⁷⁴ Novaković, *Zakonik*, str. 98 i 223.

⁷⁵ Novaković, *Zakonik*, str. 27 i 162.

⁷⁶ Treba napomenuti da već Dečanska hrisovulja propisuje da se soće daje Crkvi (**...и соце да даю цръкви**). *Zakonski spomenici*, str. 655, LXI.

⁷⁷ Još pre proglašenja Zakonika neke povelje su izuzimale manastire od vojne službe. Na primer u povelji kralja Dragutina Hilandaru (1276-1281), stoji da manastirski ljudi ne moraju da ratuju. Istu povlasticu dao je i kralj Milutin manastiru Svetog Stefana u Banjskoj i car Dušan manastiru Svetih Arhandela Mihajla i Gavriela kod Prizrena (*Zakonski spomenici*, str. 388, VI; 628, LXXXIV; 698, CLXXIV).

Crkveno vlastelinstvo nikada nije moglo biti konfiskovano u slučaju izdaje, kao što je to bio slučaj sa svetovnim.

b) Velika vlastela, mala vlastela i vlasteličiči – U srednjovekovnoj Srbiji sva vlastela je dobijala svoje posede neposredno od vladara i bila od njega zavisna, bez obzira na velike razlike koje su postojale u njihovom društvenom, političkom i ekonomskom položaju. Iako su neki pripadnici sitne vlastele (*vlasteličiči*) živeli na crkvenim imanjima i zadatak im bio da štite crkvu i manastir od razbojnika, oni nisu bili vazali Crkve, već neposredno vladara. Tako je, na primer, car Dušan darovao manastiru Svetih Arhanela svoga vlasteličiča Novaka Peciju zajedno sa njegovim kućama, vinogradima, njivama i mlinovima (**И приложи царство ми властеличичка царства ми Новака Пецию, съ дворми и съ виноградми, и съ нивами, и съ млини**).⁷⁸ U povelji koju je car Dušan izdao vlasteličiču Ivanku Probištitoviću (1350) kaže se da je Ivanko *vlasteličič despotov*, iako je Ivanko svoja baštinska prava dobio neposredno od cara, a ne od despota.⁷⁹ Polazeći od političke, ekonomske i društvene moći vlastele, u izvorima možemo razlikovati veliku vlastelu, malu vlastelu i vlasteličiče.

Podela na veliku i malu vlastelu pomenuta je po prvi put u povelji kralja Uroša izdatoj manastiru Svetog Petra i Pavla na reci Limu (između 1254-1264). Hrisovulja, koja potvrđuje darivanja kneza Miroslava,⁸⁰ bila je izdata u prisustvu crkvenih velikodostojnika **и съ властели великими и малими кралєвства ми**.⁸¹ Velika i mala vlastela, jedna pored druge, pomenuta je tri puta u Dušanovom Zakoniku. Najpre se u uvodnom delu veli: *Si-že zakonik postavljajem ot pravoslavnago Sabora našego, preosveštenim patrijarhom kir-Joanikijem i vasemi arhijereji i crkovníki, malimi i velikimi, i mnoju, blagovernim carem Stefanom, i vasemi vlasteli carstva mi, malimi že i velikimi*. Član 121 počinje rečima *da nest voljan vlastelin ni mal ni velik*, a na početku člana 136 čitamo: *Knjiga carstva mi da se ne preslušā gde prihodi, ili ka gospoždi carici, ili ka kralju*,⁸² ili ka vlastelom,

⁷⁸ *Zakonski spomenici*, str. 685, XIV.

⁷⁹ *Odabrani spomenici*, str. 151. Verovatno da se radilo o despotu Jovanu Oliveru, jednom od najmoćnijih velmoža na Dušanovom dvoru. Detaljnije o njegovoj ličnosti videti B. Ferjančić, *Despota u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama*, Beograd 1960, str. 159-166.

⁸⁰ Knez Miroslav, vladar u Humu (Hercegovina), je bio brat Stefana Nemanje, kraljevog dede.

⁸¹ *Zakonski spomenici*, str. 594, I.

⁸² Izraz *kralj* u Dušanovom Zakoniku označava uvek Dušanovog sina, prestolonaslednika Uroša. Detaljno o tome raspravlja S. Čirković, *Kralj u Dušanovom zakoniku*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 33 (1994), str. 149 - 164

*velikim i malim...*⁸³ Valja napomenuti da izvori ne prave razliku u pravnom položaju između velike i male vlastele. Naravno, možemo pretpostaviti da je velika vlastela bila znatno moćnija i uticajnija, ali jedina povlastica koja se jasno ogleda u izvorima, odnosila se na pozivanje na sud. To je izričito rečeno u članu 62 Zakonika: *Vlastelin veliji da se ne poziva bez knjige sudijine, a proćim pečat.*⁸⁴ Dakle, velikom vlastelinu se moralo obrazložiti zašto je pozvan na sud (*knjiga sudijina*), dok svi ostali moraju da se odazovu čim vide carski pečat (poziv na sud). U tesnoj vezi sa prethodnom povlasticom je i pravo velike vlastele da joj sude njoj ravni, što je jasno rečeno u članu 152: *...da su velijim vlastelom veliji vlastele, a srednjim ljudem protivu ih družina, a sebrdijam ih družina da su porotnici.*⁸⁵ Suđenje sebi ravnim (jednakim) je dobro poznata srednjovekovna ustanova i može se sresti u svim pravnim sistemima.⁸⁶ Ostalo je, međutim, nejasno ko se među dvorskim dostojanstvenicima smatrao pripadnikom velike, a ko male vlastele. U izvorima se sreće samo pomen *velika vlastelina stegonoše*⁸⁷ koji nije bio običan zastavnik (stegonoša), već visoki vojni zapovednik.⁸⁸ Možemo pretpostaviti i da su najviši dvorski dostojanstvenici, kojima su bile dodeljene vizantijske titule (*despot, ćesar, sevast*) spadali takođe u veliku vlastelu, ali u nedostatku izvora to ostaje samo u sferi hipoteze.

---

⁸³ Novaković, *Zakonik*, str. 6 i 151; 93 i 218; 103 i 227.

⁸⁴ Novaković, *Zakonik*, str. 51 i 184. Čak ni u ovom slučaju *Zakonik* ne suprotstavlja veliku vlastelu maloj vlasteli, već *proćim* (ostalima), uključujući tu i malu vlastelu.

⁸⁵ Novaković, *Zakonik*, str. 119 i 238. Prema mišljenju Novakovića (str. 238), *srednji ljudi*, koji se suprotstavljaju velikoj vlasteli su mala vlastela, trgovci i građanstvo.

⁸⁶ Cf. član 39 *Velike povelje sloboda* iz 1215. godine (*Magna Carta Libertatum*, ed. J. Hold, London 1976, p. 326): *Nullus liber homo capiatur, vel imprisonetur, aut disseisnatur, aut utlagetur, aut exuletur, aut aliquo modo destruat, nec super eum ibimus, nec super eum mittemus, nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terre* (*Nije-dan slobodan čovek neće biti zatvoren ili uhapšen ili lišen imovine ili proglašen da je van zakona ili izgnan ili na bilo koji drugi način unesrećen i mi nećemo počiti protiv njega i nećemo poslati protiv njega, nego samo po zakonskoj presudi njemu jednakih i po zemaljskom zakonu*). Izrazi *zakon*, *zakonska presuda* i *zemaljski zakon* označavaju običajno pravo, odnosno presudu donetu na osnovu običajnog prava.

⁸⁷ Član 155 *Zakonika*. Izdanje Novakovića, str. 122 i 239.

⁸⁸ S. Novaković, *Stara srpska vojska*, Beograd 1893, str. 39, 57, 65, piše da *veliki vlastelin stegonoša* nije bio običan zastavnik već visoki vojni zapovednik, kome je poveren steg (zastava) kao oznaka komande nad određenom borbenom formacijom. N. Krstić, *nav. delo*, str. 115-116, poredi *velikog vlastelina stegonošu* sa *barones banderiatu* u Ugarskoj, a to znači sa najmoćnijim plemićima koji su imali povlasticu da se bore pod sopstvenim stegom. T. Taranovski, *nav. delo*, I, str. 14, skreće pažnju na *Litvanski statut* iz 1529, koji pominje *pani horugovnije*, veliku vlastelu sa zastavom (*horugva*), koji su predvodili sopstvene trupe u kojima se borilo sitno plemstvo. Ali, u nedostatku izvora ne bismo mogli da zaključimo da je srpska velika vlastela zapovedala sopstvenim vojnim jedinicama.

Vlasteličići su bili sloj sitnog plemstva, koji su na društvenoj lestvici stajali ispod velike i male vlastele. Srpska reč *vlasteličić* je patronimik (grčki **πατήρ** = otac i **ὄνομα** = ime), ime izvedeno od očevog imena ili plemensko ime (na primer, Heraklidi po Heraklu, Nemanjići po Nemanji). Konstantin Jireček je preveo reč *vlasteličić* sa „Sohn des Kleinen Vlastelin“ (sin maloga vlastelina) i ukazao da se u dubrovačkim dokumentima reč prevodi kao *zentilotto*.⁸⁹ U poveljama koje su srpski vladari izdavali na grčkom jeziku vlastela se nazivaju **ἄρχοντες**, a vlasteličići **ἀρχοντόπουλοι**.

Izraz *vlasteličići* upotrebljen je po prvi put oko 1200 godine, u ugovoru kralja Stefana Prvovenčanog sa Dubrovnikom, ali on se odnosio tada na dubrovačke trgovce, a ne na srpsko sitno plemstvo.⁹⁰ U Zakoniku cara Dušana vlastela i vlasteličići se nabrajaju jedni uz druge, što nesumnjivo znači da spadaju u isti, povlašćeni stalež (članovi 39, 142, 173).⁹¹ Imaju jednaku odgovornost za pojedina krivična dela (članovi 55, 142 i 173), a uživaju i istu zaštitu u slučaju ako sebi opljačkaju njihova imanja (član 144).⁹² Ali, razlika u njihovom pravnom položaju može se videti iz člana 50 Zakonika: *Vlastelin koji opsuje i osramoti vlasteličića, da plati 100 perper. I vlasteličić ako opsuje vlastelina, da plati 100 perper i da se nije stapi*.⁹³ Kao što se vidi iz teksta, vlasteličići su mogli biti kažnjavani i batinanjem.

Vlasteličići su bili relativno brojan sloj sitnog plemstva i mogli su voditi poreklo od takozvanih *vojnika*, koji se pominju u izvorima s početka trinaestog veka. Stefan Prvovenčani u *Žitiju Svetog Simeona* (biografiji svoga oca, Stefana Nemanje) piše da je Nemanja sazvaio na saboru u Rasu *vojvode že i voini*, ali razlika u pravnom položaju ova dva sloja, ne može se videti iz teksta izvora.⁹⁴ Razlika u pravnom položaju između *vlastele, vojnika i ubogih ljudi*, može se jasno videti iz teksta Žičke hrisovulje: ko se razvede protivno propisima povelje, ako bude od vlastele daće kralju 6 konja. Ako bude **от нихъ воиникъ** daće 2 konja, a ako

⁸⁹ K. Jireček, *Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I-III, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil. Hist. Klasse LVI* (1912), I, p. 44; *Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan, Archiv für slavische Philologie*, 22 (1900), p. 214. Videti i članak *Vlasteličići* (R. Mihaljčić) u *Leksikon srpskog srednjeg veka*, str. 91-92.

⁹⁰ *Zakonski spomenici*, str. 138, I: **Сиковоу милость створи кралєвство ми властеличикемъ доубровъчкимъ...**

⁹¹ Novaković, *Zakonik*, str. 39 i 170-171; 109 i 231; 135 i 250.

⁹² Novaković, *Zakonik*, str. 47 i 180; 109 i 231; 135 i 250; 111 i 232.

⁹³ Novaković, *Zakonik*, str. 43-44 i 177-178.

⁹⁴ Izdanje V. Ćorović, *Žitije Simeona Nemanje od Stefana Prvovenčanog, Svetosavski zbornik, knjiga 2*, Beograd 1938, str. 15-76.

bude od *ubogih ljudi* (siromašnih, verovatno zavisnih seljaka) daće 2 vola.⁹⁵ Vlasteličići su najčešće dobijali od vladara malo imanje, uglavnom jedno selo (član 75 Dušanovog Zakonika),⁹⁶ ali izvori spominju i slučajeve kada su vlasteličići dobijali i veći feud, pa čak i neke manje gradove. Ponekad je vladar dodeljivao vlasteličića, zajedno sa njegovim imanjem manastiru, kao što je bio već pomenuti slučaj Novaka Pecije. Vlasteličići su često živeli na manastirskom imanju i kao vojnici, štitali manastir i igumana od razbojnika. Primera radi, kralj Milutin je u povelji izdatoj manastiru Svetog Đorđa, naredio vlasteličićima Manoti i Kalođurđu *da rabotaju crkvi u vojnički zakon*. To znači da su pomenuti vlasteličići morali da služe crkvi prema pravilima koja su važila za vojnički stalež uz povlasticu *da im se kon ne tovari ni tovara da ne vode*. Ista povelja pominje izvesnoga Hranču, kome se naređuje *da jest crkovni vojnik*.⁹⁷ Oko 1362, car Uroš piše Dubrovčanima da je poslao svoga vlasteličića Vukšu da štiti dubrovačke trgovce od svakog uznemiravanja (**А тамо смь послалъ властеличикиа царьства ми Влькшоу оу Свети Срьгъ, да стои, и да ви чоува и блюде одь всакє забаве...**).⁹⁸ Ali, izvori spominju i slučaj kada su neki vlasteličići pokušavali i da opljačkaju manastire. Car Uroš je 1361. godine posetio igumana Jovana i ostale monahe manastira Hilandara, koji su mu se žalili na neku vlastelu i vlasteličice koji su ih uznemiravali (**...и говорише царьству ми како ихь обиде властеле и властеличики...**)⁹⁹

v) ***Vlastela baštinići i vlastela pronijari*** – Podela na vlastelu baštiniće i pronijare izvedena je prema sadržini prava svojine na zemlji.

Vlastela baštinići su imali puno i neograničeno pravo svojine na svome vlastelinstvu – *baštini*. Izraz *baština* je izveden od staroslovenske reči *bašta* = otac, i označava *očevinu*, odnosno onu imovinu, pre svega nepokretnu, koja prelazi od oca na njegove naslednike, prvenstveno muškog roda (analogno latinskom terminu *patrimonium*, izvedenom takođe od reči *pater* = otac).¹⁰⁰ Vlastelin baštinić je mogao sasvim slobodno

---

⁹⁵ *Odabrani spomenici*, str. 21.

⁹⁶ Novaković, *Zakonik*, str. 60 i 191.

⁹⁷ *Zakonski spomenici*, str. 614, 615 i 619; *Odabrani spomenici*, str. 75, 76 i 80. O *vojničkom zakonu*, videti R. Mihaljčić, *Vojnički zakon*, *Zbornik Filozofskog fakulteta XII-1*, Beograd 1974, str. 305-309 = *Prošlost i narodno sećanje*, Beograd 1955, str. 95-99.

⁹⁸ *Zakonski spomenici*, str. 187.

⁹⁹ *Zakonski spomenici*, str. 437.

¹⁰⁰ Videti V. Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Zagreb 1908-1922, reprint 1975, str. 45-48, i P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, uredili M. Deanović i Lj. Jonke, surađivao u predradnjama i priredio za tisak V. Putanec, knjiga I, Zagreb 1971, str. 120.

raspolagati svojim posedom: prodati ga, pokloniti ili na bilo koji drugi način otuđiti, što nam nedvosmisleno svedoči član 40 Dušanovog Zakonika: *...da su volni nimi i pod crkov dati, ili za dušu odati, ili inomu prodati komu ljubo*.¹⁰¹ Član 41 Zakonika kaže da baštinu umrlog vlastelina nasleđuju njegova deca (verovatno i ženska), a ako nema dece njegovi rodaci do osmog stepena srodstva pobočne linije (*dogde se obrete ot jegova roda do tretijega bratučeda*).¹⁰² Baštinicima se garantuje sigurnost poseda, što Dušanov Zakonik stilizuje rečima *baštine da su tvrde*.¹⁰³ Vlada je mogao oduzeti baštinu, kako se kaže u povelji cara Dušana vlasteličiću Ivanku Probištoviću (28 maj 1350), **разве едине неverse, а ни за единое ино съгрешение**, što znači samo u slučaju izdaje (*nevere*).¹⁰⁴

Ustanova *pronije*¹⁰⁵ nastala je u Vizantiji, a izvori je pominju prvi put sredinom XI veka, kada je car Konstantin IX Monomah (Μονομάχος) dao u proniju selo Mangane (Μαγγάνα) svome prvom ministru Konstantinu Lihudu (Λειχούδης), i pri tom izdao tri imunitetne povelje (**καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνέθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν ἐνεπίστευσε ἐγγράφα**).¹⁰⁶ Sama reč znači brigu, staranje, nadzor, upravu, a u crkvenom jeziku i providenje. Pošto je carska vlada počela da dodeljuje zemlju na upravu (**εἰς πρόνοιαν** ili **κατὰ λόγον προνοίας**), reč je dobila novu sadržinu.

Iz Vizantije pronija je prodrla u slovenske zemlje, a u Srbiji se pominje prvi put na prelasku iz XIII u XIV vek u znamenitoj povelji kralja Milutina manastiru Svetog Đorđa kod Skoplja. Povelja spominje izves-

¹⁰¹ Novaković, *Zakonik*, str. 36 i 171.

¹⁰² Novaković, *Zakonik*, str. 37 i 171. Reči *do tretijega bartučeda* označavaju osmi stepen srodstva pobočne linije.

¹⁰³ Članovi 39 i 40; Novaković, *Zakonik*, str. 36 i 170-171.

¹⁰⁴ *Odabrani spomenici*, str. 151.

¹⁰⁵ Najvažniji radovi o proniji su: G. Ostrogorski, *Pronija, prilog istoriji feudalizma u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Sabrana dela G. Ostrogorskog, knjiga 1*, Beograd 1969, str. 119-342; P. Lemerle, *Recherches sur le régime agraire à Byzance: la terre militaire à l'époque des Comnènes, Cahiers de civilisation médiévale 2* (1959), pp. 265-281; A. Holweg, *Zur Frage der Pronoia in Byzanz, Byzantinische Zeitschrift 60* (1967), pp. 288-308; G. Ostrogorsky, *Die Pronoia unter den Komnenen, Zbornik radova Vizantološkog instituta 12* (1970), str. 41-54; R. Radić, *Neki podaci o pronijarima iz prvih decenija XIV veka, Zbornik radova Vizantološkog instituta 21* (1982), str. 85-93. O proniji u Srbiji videti S. Novaković, *Pronijari i baštinici (spahije i čitluk sahibije). Prilog k istoriji nepokretne imovine u Srbiji XIII – XX veka, Glas Srpske Kraljevske Akademije 1* (1887), str. 1-102 = *Vaskrs države srpske i druge studije, Klasici jugoslovenskog prava, knjiga 1*, Beograd 1986, str. 161-223.

¹⁰⁶ *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*, ed. M. Pinder, III, Bonnae 1841-1897, p. 670, 7-9.

nog Manotu, do koga je putem miraza (prćije) dospelo imanje njegovoga tasta Dragote u mestu zvanom Rečice. Ali, pošto je kralj Milutin bio odlučio da celu tu oblast pokloni manastiru Svetog Georgija Gorge (Svetog Đorđa Skoropostižnog), naknadno se utvrdilo da Dragotino imanje nije bilo baština već pronija – posed dodeljen pod uslovom vršenja vojne službe – te ga Manota nije mogao dobiti mirazom ukoliko i on sam ne prihvati vršenje vojne službe. Da ne bi izgubio tastovo imanje Manota se obavezao **да работа цркви оу воиничьски законь**.¹⁰⁷

Tekst Skopske povelje nam svedoči da pronijar nije imao puno, neograničeno pravo svojine na zemlji, već samo pravo korišćenja (*usus*) i plodouživanja (*fructus*). Pronija se uvek dobijala pod uslovom vršenja vojne službe, a mogla se ostaviti u nasledstvo samo ako pronijarov naslednik prihvati vojnu dužnost. Vrhovno pravo svojine nad pronijom bilo je u rukama vladara i on ju je mogao oduzeti vlastelinu u svako doba. Vlastelin pronijar nije smeo proniju prodati, niti na bilo koji drugi način otuđiti, što nedvosmisleno zabranjuje član 59 Dušanovog Zakonika: *Proniju da nest voljan nikto prodati ni kupiti kto ne ima baštinu. Ot pronijarske zemlje da nest voljan nikto podložiti pod crkov; ako li podloži da nest tvrdo*.¹⁰⁸

Iako izvori prave jasnu razliku između pravne prirode baštine i pronije, u praksi XIV veka ta razlika nije bila uvek baš jasno izražena. O tome svedoči član 68 Dušanovog Zakonika, koji određujući obaveze zavisnih seljaka (*meropaha*), govori samo o rabotama pronijaru, a ne svakom vlastelinu (*Merophom zakon po vsjoj zemlji. U nedelje da rabotaju dva dni pronijaru...*).¹⁰⁹ To, prema mišljenju Georgija Ostrogorskog, samo dokazuje da je reč *pronijar* zamenila u Dušanovom Zakoniku opšti pojam gospodara, da se sistem pronije u Dušanovo vreme u Srbiji jako raširio, te da su odnosi na feudalnome posedu, bilo pronijarskom, bilo baštinskom, u osnovi bili isti.¹¹⁰

Pošto je sva vlastela u srednjovekovnoj Srbiji bila u neposrednom vazalnom odnosu prema vladaru, monarh je bio taj koji je lično dodeljivao posed na korišćenje. Ali, u izvorima nalazimo i jedan izuzetak od tog pravila: to je grčka povelja Dušanovog polubrata Simeona-Siniše, vladara u Epiru i Tesaliji, koja potvrđuje januara 1361. godine posede velikoga kontostavlosa¹¹¹ Jovana Cafe Ursina Duke. Među vlastelinstvima veliko-

---

¹⁰⁷ *Zakonski spomenici*, str. 614; *Odabrani spomenici*, str. 75.

¹⁰⁸ Novaković, *Zakonik*, str. 50 i 182.

¹⁰⁹ Novaković, *Zakonik*, str. 55 i 187.

¹¹⁰ G. Ostrogorski, *Pronija*, str. 293.

¹¹¹ Μέγας κονοσταύλος ili κοντοσταύλος, vrhovni konjušar, zatim zapovednik konjice (od latinskog *comes stabuli*, odnosno francuskog *conestable*). Detaljnije o ovoj funkciji videti *Grčke povelje*, str. 463 – 464.

ga kontostavlosa, povelja pominje selo Fiaca (**Φιάτσα**), koje je Jovan Cafa dao u proniju (**δία προνοίας**) svome sinovcu i imenjaku Jovanu Cafi.¹¹² Ovaj podatak nameće pitanje da li je u Srbiji i vlastelin mogao dati zemlju u proniju svome vazalu, ili je to mogao učiniti samo vladar. Raspravljajući o ovome pitanju, Stojan Novaković je skrenuo pažnju na član 106 Dušanovog Zakonika, koji među vlasteoskim dvoranima spominje i *pronijareviće* (sinove pronijara).¹¹³ Prema njegovom mišljenju to bi bio dokaz da su velika vlastela u Srbiji imala sopstvene pronijare, koji su bili njihovi vojnici, mada u izvorima nema dokaza za takvu tvrdnju.¹¹⁴ Možemo prihvatiti tumačenje da izraz *pronijarević* označava pronijarevog sina, ali ništa ne dokazuje da je on raspolagao sopstvenom pronijom. Naprotiv, ako je bio siromašan, bez sopstvene pronije, mogao se staviti na raspolanje velikom vlastelinu kao njegov dvorarin.¹¹⁵ Izgleda da je slučaj Jovana Cafa i njegovog sinovca jedini poznati primer koji svedoči da je proniju dodelio jedan vlastelin svome vazalu. Taj usamljeni slučaj se, kako je G. Ostrogorski istakao, ipak ne može uzeti kao dokaz za nekakve opšte zaključke. Jovan Cafa je bio vlastelin stranog porekla (možda italijanskog) koji je živeo u Epiru, oblasti koja je bila pod jakim zapadnim uticajima i gde su društvene prilike bile bitno različite od onih u Srbiji. Čak i Dušanov polubrat Simeon-Siniša nije sebe smatrao Srbinom¹¹⁶ a Epir i Tesalija, kojima je vladao, bili su faktički odvojeni od Srbije.

Grčka hrisovulja cara Dušana od juna 1352. godine, manastiru Ksenofontu u Svetoj Gori, pominje *zemlju koju je ranije držao vitez Muzakije u okrugu Miriofitovu* (**τὴν γῆν ἣν προκατειχε καβαλάριος ὁ Μουζάκιος ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Μυριοφύτου**).¹¹⁷ Grčka reč **καβαλάριος** = vitez (od

¹¹² *Grčke povelje*, str. 234.

¹¹³ Dušanov Zakonik član 106: *Dvorane vlasteoski, ako učini koje zlo kto ot njih, kto bude pronijarević...* Izdanje, Novaković, str. 81 i 210.

¹¹⁴ S. Novaković, *Pronijari i baštinici*, str. 36.

¹¹⁵ T. Taranovski, *Istorija I*, str. 38 kaže da ako bi *pronijarević* imao svoju proniju, onda bi se zvao *pronijar*. A. Solovjev, *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd 1980, str. 263 kaže sledeće: „...pronija prelazi obično samo na jednog pronijareva sina. Ostali pronijarevići postali bi deklasirani, pošto nemaju feudalnog imanja, a po načinu života ne mogu da pređu u seljake. Oni traže nameštenje na dvoru velikog vlastelina, gde će se u ratu istaći, a verovatno dobiti i proniju. Smatramo da je takav bio Ivanko Probištitović, 'vlasteličić despotov'...u despotovoj službi on se obogatio, nabavio zemljišta i kuće, a zatim mu je car te kupljenice zapisao u baštinu.“

¹¹⁶ Majka mu je bila vizantijska princeza Marija Paleologina i pitanje je koliko je znao srpski. Svoje povelje pisao je na grčkom jeziku i potpisivao ih je ovako: ΣΥΜΕΩΝ ΕΝ ΧΡΙΣΤΩ ΤΩ ΘΕΩ ΠΙΣΤΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΩΡ ῬΩΜΑΙΩΝ ΚΑΙ ΣΕΡΒΩΝ, Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ (*Simeon, u Hrista Boga verni car i samodržac Romeja i Srba, Paleolog*).

¹¹⁷ *Grčke povelje*, str. 186.

srednjovekovnog latinskog *caballarius* i francuskog *chevalier*), označavala je u Vizantiji i Srbiji počasnu titulu dodeljivanu vitezovima koji su stizali iz Zapadnoevropskih država.¹¹⁸ Ali, ostaje nejasno da li je Muzakijevev posed bio pronija ili baština.

U petnaestom veku opasnost od turskih osvajanja izazvala je širenje pronijarskog sistema. Stoga su pronije dodeljivane ne samo vlasteličićima, već i visokim dvorskim dostojanstvenicima.¹¹⁹

---

¹¹⁸ *Grčke povelje*, str. 448.

¹¹⁹ Primere navodi Ostrogorski, *Pronija*, str. 303-310.

*Srđan Šarkić, Ph.D. Full Professor
Faculty of Law Novi Sad*

Legal Position of Noblemen in Serbian Mediaeval Law

Abstract

Vlastela (noblemen) was the term that designated the privileged class in mediaeval Serbia. The etymology comes from the word *vlast* (power), so *vlastela* (singular = *vlastelin*) are those who have a power over another category of persons.

The high social position of the noblemen (*vlastela*) could be clearly seen out of the legal documents, wherein the sovereign always mentioned the noblemen beside his relatives. The noblemen are mentioned in the sources among the court dignitaries as well.

The nobles in mediaeval Serbia were not a homogeneous class. Their ethnic origin, social, political and economic position were different and therefore they could be divided into several groups.

All those persons that Serbian rulers called „my royal (or imperial) noblemen“ (*vlastela kraljevstva* or *carstva mi*) were not always Serbs. Among the noblemen there were different nations, such as Greeks (Byzantines), Germans, Albanians, Latins, etc. In Serbian Mediaeval State, the difference made between noblemen on the basis of their social, political and economic position was much more important than the one made on the basis of their origin. Some lords belonged to the Church while most of them were worldly noblemen. According their political and economic power the sources are speaking about the great, small and lesser lords. And finally, some lords have got their manors as a hereditary estate and some as a fief. Using all those criteria we can divide the noblemen class in three basic groups: a) ecclesiastical and worldly lords (*crkvena i svetovna vlastela*), b) great, small and lesser lords (*velika vlastela, mala vlastela i vlasteličići*), and c) hereditary estate holders and fief holders (*vlastela baštinici i vlastela pronijari*).

Key words: Noblemen, charters, Dušan's Law Code, treaties with Dubrovnik, ecclesiastical and worldly lords, great, small and lesser lords, hereditary estate holders and fief holders, Church, manor.